

The Greek Review of Social Research

Vol 151 (2018)

151

Προβληματισμοί περί επιστροφής στην ύπαιθρο εν μέσω αγροτικών κινητοποιήσεων

Michael Petrou

doi: [10.12681/grsr.20221](https://doi.org/10.12681/grsr.20221)

Copyright © 2019, Michael Petrou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Petrou, M. (2019). Προβληματισμοί περί επιστροφής στην ύπαιθρο εν μέσω αγροτικών κινητοποιήσεων. *The Greek Review of Social Research*, 151, 171–182. <https://doi.org/10.12681/grsr.20221>

ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΙ

*Μιχάλης Πέτρου**

Προβληματισμοί περί επιστροφής στην ύπαιθρο
εν μέσω αγροτικών κινητοποιήσεων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν κείμενο, με αφορμή τις πρόσφατες αγροτικές κινητοποιήσεις, επιχειρεί να αναδείξει με φόντο τα προβλήματα του αγροτικού κόσμου ορισμένους βασικούς προβληματισμούς σχετικά με την επιστροφή κατοίκων της πόλης στην ύπαιθρο και τη γεωργική γη, εν μέσω κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: αγροτικές διεκδικήσεις, κρίση της παραγωγιστικής γεωργίας, αποαστικοποίηση στην κρίση, ειδυλιακή αγροτικότητα, επιστροφή στη γεωργία

Λίγες εβδομάδες μετά την έλευση του 2019, πλήθος γεωργικών ελκυστήρων απέκλεισε και πάλι τους μεγάλους εθνικούς οδικούς κόμβους εγκαινιάζοντας τις

*Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ),
email: mpetrou@ekke.gr

αγροτικές κινητοποιήσεις για το νέο έτος. Η επαναλαμβανόμενη, σχεδόν κάθε χρόνο τέτοια εποχή, μορφή διαμαρτυρίας του αγροτικού κόσμου, αποτελεί πλέον μια γνώριμη εικόνα των τελευταίων δεκαετιών· συνεντεύξεις μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες, διεκδικήσεις και αιτήματα συνάντησης με θεσμικούς παράγοντες του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, και η καθιερωμένη «παρέλαση» των τρακτέρ σε διάφορες πόλεις της επαρχίας.

Τα προβλήματα του κόσμου της υπαίθρου είναι υπαρκτά, εξαιρετικά σημαντικά και τα τελευταία χρόνια διατρέχουν όλη τη σύγχρονη καθημερινή πραγματικότητα των φροντιστών της αγροτικής γης. Τα αδιέξοδα είναι γνωστά, εντοπισμένα και επιστημονικά πολλαπλώς αναλυμένα με τα σημαντικότερα να εντοπίζονται στις χρόνιες παθογένειες της ελληνικής γεωργίας: κρίση του παραγωγιστικού μοντέλου, υψηλό κόστος παραγωγής, υποβάθμιση φυσικών πόρων, αποδέσμευση των γεωργικών επιδοτήσεων από τον όγκο παραγωγής, μείωση του προστατευτισμού της ΚΑΠ ήδη από το 1990, φιλελευθεροποίηση των αγορών αγροτικών προϊόντων και γενικότερα χρηματιστικοποίηση του γεωργικού τομέα. Σε αυτά, προστίθενται και οι διαρθρωτικές στρεβλώσεις και παθογένειες των ίδιων των επαγγελματικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων των αγροτών, των συνακόλουθων συστημάτων πολιτικής πατρωνείας, η κρατική γραφειοκρατία και ο τρόπος εφαρμογής «από τα πάνω» της αγροτικής πολιτικής σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Δαμιανάκος, 2002· Κασίμης και Λουλούδης, 1999· Κριμπάς και Λουλούδης, 2008· Παπαδόπουλος και Χατζημιχάλης, 2008· Μωυσίδης, 2011).

Αυτές οι χρόνιες παραγωγικές αγκυλώσεις και διαρθρωτικές δυσλειτουργίες της ελληνικής γεωργίας έμελλε να επιβαρυνθούν περαιτέρω με την πρόσφατη οικονομική κρίση μετά το 2009, καθώς αυτή πλήττει ποικιλοτρόπως τα αγροτικά

νοικοκυριά είτε πρόκειται γι' αυτόν καθαυτό τον γεωργικό τομέα (φορολόγηση γεωργικής γης, αύξηση κόστους παραγωγής και πετρελαίου κίνησης, προβλήματα ρευστότητας κεφαλαίων κίνησης και δανεισμού), είτε πρόκειται για μέτρα λιτότητας και δημοσιονομικής προσαρμογής της εθνικής οικονομίας (υπέρμετρη φορολόγηση αγροτικών εισοδημάτων, περικοπές και συρρίκνωση κοινωνικών υπηρεσιών, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, όπως δημοτικά σχολεία, κοινωνικά αγροτικά ιατρεία, κλπ). Ως εκ τούτου, για αρκετούς από τους αγρότες που ανήκουν σε ευάλωτες αγροτικές περιοχές (ορεινές, μειονεκτικές) και παραγωγικές ομάδες (μικρή οικογενειακή γεωργία), η πρόσφατη οικονομική κρίση (σε όλες τις εκφάνσεις της) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια «κρίση μέσα στην κρίση», με την έννοια ότι αποτελεί γι' αυτούς γνώριμο πεδίο αδιεξόδων, συγκρούσεων, παραγωγικών επιλογών και επιβιωτικών στρατηγικών. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η οικονομική κρίση ανέδειξε και τον συνολικά στρεβλό τρόπο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας υπέρ του τριτογενούς τομέα. Υπηρεσίες και μισθωτή εργασία, κατά προτίμηση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αποτελούσαν μέχρι πολύ πρόσφατα το δέλεαρ εξόδου από τη γεωργία και τον αγροτικό χώρο, ακόμα και για τις αγροτικές οικογένειες που διέθεταν σημαντική γεωργική γη και σύγχρονο τεχνολογικό και κεφαλαιουχικό εξοπλισμό ικανά να εξασφαλίσουν αξιόλογα και συγκρίσιμα –αν όχι υψηλότερα– εισοδήματα στους διαδόχους της γεωργικής εκμετάλλευσης σε σχέση με μια ανειδίκευτη θέση μισθωτής εργασίας στο αστικό κέντρο. Συνάμα, σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, η ίδια η γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα αποδυναμώθηκε και απαξιώθηκε δραματικά στις τοπικές κοινότητες ως επαγγελματική επιλογή και, κατ' επέκταση, ως τεχνογνωσία και επενδυμένο κοινωνικό κεφάλαιο, ως πλαίσιο ζωής και συμβολισμοί του καθημερινού βίου. Εξάλλου και όπως έχει αποτυπωθεί σε σχετικές αγροτικές έρευνες, οι γονείς

απέτρεπαν μέχρι πρότινος τα παιδιά τους, με μια στερεοτυπική θα έλεγε κανείς εμμονή, από το να παραμείνουν στη γεωργία διαδεχόμενα την οικογενειακή εκμετάλλευση, για να γλυτώσουν από τους περιορισμούς και την «τυραννία» της αγροτικής ζωής (Kazakoroulos and Gidarakou 2003· Πέτρου και Κουτσού, 2014).

Ωστόσο, τα πράγματα έδειχναν να αλλάζουν τις τελευταίες δεκαετίες. Σε όλο τον δυτικό κόσμο της «παλιάς εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης» παρατηρείται σαφώς μια τάση αναστροφής των φαινομένων αστυφιλίας. Πρόκειται για πληθυσμιακές μετακινήσεις από τα γκρίζα βιομηχανικά τοπία της πόλης προς την ύπαιθρο, σε αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής – αυτό που ο Berry (1976) αποκάλεσε «φαινόμενο αποαστικοποίησης» και καταγράφεται στην ελληνική ύπαιθρο κυρίως από τα τέλη του 1990. Αρκετές αγροτικές περιοχές, μεταξύ αυτών ακόμα και ορεινές, δείχνουν να ξαναζωντανεύουν μπολιάζοντας την παραγωγική τους βάση και την οικονομία τους με νέες, μη-γεωργικές δραστηριότητες, όπως ο αγροτουρισμός στις διάφορες εκφάνσεις του, μικρές μεταποιητικές βιοτεχνίες τροφίμου, ενεργειακά πάρκα (αιολικά και φωτοβολταϊκά συστήματα), λιγότερο ή περισσότερο αποδεκτά από τις τοπικές κοινωνίες, κοκ. Ως εκ τούτου, η γεωργία έχει μια συνεχώς μικρότερη βαρύτητα στις τοπικές οικονομίες, η απασχόληση στον αγροτικό τομέα επίσης παρουσιάζει μια φθίνουσα πορεία, ενώ ο τομέας των υπηρεσιών απασχολεί όλο και περισσότερους εργαζόμενους στις αγροτικές περιφέρειες. Ο αγροτικός χώρος μετασχηματίζεται, γίνεται πιο περίπλοκος και, όπως επισημαίνουν οι ειδικοί, «τριτογενοποιείται» και, από χώρος παραγωγής γίνεται χώρος κατανάλωσης. Η αγροτική ζωή δεν οργανώνεται πλέον κυρίως γύρω από τις γεωργικές δραστηριότητες, τα γεωργικά συμφέροντα δεν αποτελούν βασική προτεραιότητα στην πολιτική ατζέντα της τοπικής ανάπτυξης και διακυβέρνησης ενώ ο ρόλος των αγροτών-παραγωγών σε αυτή την ίδια διαδικασία παρασκευής τροφίμου

εξασθενεί στον βαθμό που συγκεντρώνεται σε μεγάλες αγροβιομηχανίες και ομίλους λιανικής διανομής (Woods, 2011· Lozano, 2013).

Η πρόσφατη οικονομική κρίση φαίνεται πως επέτεινε τις τάσεις αποαστικοποίησης (crisis counterurbanisation), χωρίς όμως να διαφαίνονται αυτή τη φορά σαφείς μετασχηματιστικές επιδράσεις, με την έννοια της αναζωογόνησης της υπαίθρου. Και τούτο γιατί πρόκειται κυρίως για τάσεις μετακίνησης κατοίκων της πόλης σε κοινωνική και οικονομική αποστέρηση, καθώς η κρίση βιώνεται πιο βίαια στα μεγάλα αστικά κέντρα (απολύσεις, περικοπές μισθών και συντάξεων, εξώσεις και απώλεια στέγης). Πρόκειται κυρίως για πληθυσμούς μπροστά στο φάσμα της ανεργίας και της φτώχειας που αποζητούν τρόπους επιβίωσης στις αγροτικές περιοχές/τόπους καταγωγής. Το σπίτι και λίγα στρέμματα γης στο χωριό, τα συγγενικά δίκτυα, οι ηπιότεροι ρυθμοί ζωής αποτελούν ένα δυνητικό δίχτυ ασφαλείας. Πολύ περισσότερο που ο αγροτικός χώρος προβάλλεται στον δημόσιο λόγο ως ένας υποσχόμενος ειδυλλιακός χώρος καταφυγής από την κοινωνική και οικονομική ανασφάλεια, χώρος επαγγελματικών ευκαιριών, πρόσφορος για επιχειρηματικές καινοτομίες. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, οι ίδιοι θεσμικοί παράγοντες του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, που αναγνωρίζουν τα προβλήματα του αγροτικού κόσμου και οι ίδιες δημοσιογραφικές ομάδες και ΜΜΕ που κάθε χρόνο καλύπτουν τις αγροτικές κινητοποιήσεις, είναι ταυτόχρονα και αυτοί που υιοθετούν και αντίστοιχα προβάλλουν εμφατικά, εν μέσω κρίσης, τις ευκαιρίες απασχόλησης στη γεωργία για καινοτόμες καλλιέργειες και επενδυτικά σχέδια, με το σύνθημα *«επιστροφή στην ύπαιθρο και την αγροτική γη»*, αναδεικνύοντας μια αντίφαση στους ίδιους τους όρους της επιστροφής.

Πράγματι, μεσούσης της οικονομικής κρίσης προβάλλονται εμφατικά (από ΜΜΕ και περιοδικά life-style), πετυχημένα παραδείγματα κατοίκων της πόλης που

εγκαταστάθηκαν και επένδυσαν στην ύπαιθρο (σαλιγκαροτροφία, αρωματικά φυτά, αγροτουρισμός, γαστρονομία κ.λπ), συνοδευόμενα από μια εξιδανικευμένη εικόνα του αγροτικού χώρου ως ποιότητα φυσικού περιβάλλοντος και αγροτικής ζωής. Στο πλαίσιο της εν λόγω εξιδανίκευσης αυτού του τύπου η «μετανάστευση με προσδοκίες» αποτυπώνει την κοινωνική κατασκευή της αγροτικότητας, της άφθαρτης φύσης και των αγροτικών αξιών, με τρόπο που να ενισχύεται το «αγροτικό ιδεώδες» στη δημόσια ρητορική περί ελκυστικότητας και ανθεκτικότητας (Adger, 2000· Heijman, 2007· Magis, 2010· Scott, 2013) της υπαίθρου, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην απόφαση αστικών πληθυσμών να μετακινηθούν σε αυτήν (Ανθοπούλου και Πέτρου, 2015· Galani-Moutafi, 2013· Gkartzios, 2013 · Remoundou et al., 2016).

Ωστόσο, ο δημόσιος λόγος τόσο των επίσημων πολιτικών θεσμικών παραγόντων όσο και των ΜΜΕ δεν δείχνει να έχει φιλτραριστεί ούτε από την κρίση της γεωργίας που πλήττει με πολλαπλούς τρόπους τα αγροτικά νοικοκυριά πολύ πριν την πρόσφατη οικονομική κρίση, ούτε από τους πολυσύνθετους μετασχηματισμούς της υπαίθρου και την ανάδειξη μιας «νέας αγροτικότητας», όπως ήδη ειπώθηκε παραπάνω. Με άλλα λόγια, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί που αναζητούν ευκαιρία για ένα νέο ξεκίνημα ζωής μέσω «επιστροφής στη γη και τη γεωργία» και το χωριό γενικότερα, εισέρχονται σε έναν χώρο «ρευστό και αβέβαιο», που πλήττεται ήδη από μια χρόνια και πολυεπίπεδη κοινωνικοοικονομική κρίση, και όπου τελικά η ίδια η γεωργία –στη συμβατική της τουλάχιστον μορφή– διαδραματίζει ολοένα και μικρότερο ρόλο στην αναπαραγωγή των αγροτικών νοικοκυριών. Εύλογα λοιπόν γεννιέται το ερώτημα, βλέποντας κανείς τις διαμαρτυρίες και τα μπλόκα των αγροτών μπροστά στα αδιέξοδα που βιώνουν (παραγωγικά, οικονομικά, κοινωνικά, ταυτοτικά), πόσο ελκυστική μπορεί να είναι η ύπαιθρος για τους κατοίκους της

πόλης, πληττόμενους ή μη από την κρίση, νέους και σπουδαγμένους, που επιθυμούν να καινοτομήσουν επιχειρηματικά στον αγροτικό χώρο, ή παλιννοστούντες, μεγαλύτερους ηλικιακά, που επιθυμούν να επιστρέψουν στη γη και το χωριό για ένα νέο ξεκίνημα. Επίσης, κατά πόσο η πολιτεία είναι έτοιμη, μέσα από στοχευμένες «πολιτικές υποδοχής στην ύπαιθρο», να πλαισιώσει εγχειρήματα εγκατάστασης στη γεωργία και στον αγροτικό χώρο.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να παραθέσει κανείς ορισμένους κομβικούς στοχασμούς/ερωτήματα, προκειμένου να προβληματοποιηθεί περαιτέρω η μελέτη των πληθυσμιακών μετακινήσεων από και προς περιοχές της υπαίθρου:

- Μεμονωμένες και επιλεκτικά προβεβλημένες πετυχημένες περιπτώσεις κατοίκων των πόλεων που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο αρκούν άραγε ώστε να γενικευθεί το συμπέρασμα ότι οι αγροτικές περιοχές γνωρίζουν κοινωνική και οικονομική αναζωογόνηση και μπορούν να αποτελέσουν τόπους καταφυγής ή ευκαιριών για εκείνους τους κατοίκους των πόλεων που πλήττονται από την κρίση;
- Υπάρχουν αποτυχημένες απόπειρες ανάληψης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στην ύπαιθρο; Όχι κατ' ανάγκη εξαιτίας άστοχων επιλογών και κακών υπολογισμών των υποκειμένων, αλλά εξαιτίας απουσίας δημόσιων πολιτικών υποδοχής αστικών πληθυσμών στην ύπαιθρο;
- Με ποιον τρόπο οι χωρίς αγροτικό παρελθόν και εμπειρίες ζωής νεοεισερχόμενοι στη γεωργία κάτοικοι της πόλης αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους στο σύγχρονο περιβάλλον της υπαίθρου μέσα από τις καθημερινές κοινωνικοπολιτισμικές εμπειρίες και σχέσεις;

- Σε μια μεταπαραγωγιστική ύπαιθρο (τριτογεννοποίηση), όπου η γεωργία φθίνει και αναδεικνύονται νέοι κοινωνικοί δρώντες και ενδιαφερόμενα μέρη με διαφορετικές ιδεολογίες και συμφέροντα (νεοαφιχθέντες κάτοικοι, γηγενείς αγρότες, τουρίστες, φυσιολάτρες κ.λπ.), ποιες είναι οι αξιοδοτήσεις τους για την οργάνωση της αγροτικής ζωής και το φυσικό περιβάλλον; Εδράζονται αυτές οι αξιοδοτήσεις σε διαφορετικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις και σημασιοδοτήσεις της υπαίθρου; Στο πλαίσιο των αναδυόμενων ανταγωνισμών και συγκρούσεων γύρω από την οικειοποίηση και αξιοποίηση πόρων της υπαίθρου (εδαφικών, περιβαλλοντικών) αναδεικνύεται ο προβληματισμός για ένα νέο «από τα κάτω» και «χωρίς αποκλεισμούς» σύστημα αγροτικής διακυβέρνησης ;

Ορισμένα από τα παραπάνω ερωτήματα αποτέλεσαν τους βασικούς προβληματισμούς σε σχετικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε επιλεγμένες περιοχές της υπαίθρου.¹ Το γενικό συμπέρασμα αναφορικά με όσους επιχειρούν ένα νέο ξεκίνημα στην ύπαιθρο είναι ότι δυσκολεύονται σημαντικά να ενσωματωθούν στις τοπικές αγορές εργασίας. Ειδικότερα, εκείνες οι περιπτώσεις κατοίκων των πόλεων που δεν έχουν σημαντικά κεφάλαια επένδυσης και κυρίως καμία εξοικείωση με αγροτικές εργασίες ως τεχνογνωσία και βίωμα, αδυνατούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του αγροτικού βίου. Κουβαλώντας στις αποσκευές τους την εργασιακή εμπειρία και την κουλτούρα της πόλης, καθώς και μια ιδεοτυπική, συχνά, εικόνα του χωριού, δυσκολεύονται να

¹ Η πρώτη έρευνα αφορούσε «στο βίωμα της κρίσης στον αγροτικό χώρο. Κοινωνικο-πολιτισμικά διακυβεύματα, ταυτότητες και στρατηγικές επιβίωσης των νοικοκυριών». Το εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα (2012-2014) ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας του Παντείου Πανεπιστημίου-Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (επιστ. υπεύθυνη Θ. Ανθοπούλου), του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (επιστ. υπεύθυνος Μ. Πέτρου) και της Ακαδημίας Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (επιστ. υπεύθυνος Νίκος Καμπέρης), 2012-2014. Η δεύτερη έρευνα οργανώθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Αριστεία» που σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το 2012-2015, με τίτλο «Κοινωνικές τάξεις και κατανάλωση».

προσαρμοστούν σε κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικούς κώδικες των αγροτικών κοινωνιών υποδοχής. Οι δυσκολίες αυτές επιδεινώνονται από την παντελή απουσία πολιτικών υποδοχής και εγκατάστασης εισερχόμενων από την πόλη αστών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (έλλειψη σχολικών υποδομών και ιατρικών υπηρεσιών, απαρχαιωμένο οδικό επαρχιακό δίκτυο, κλπ) (Πέτρου, 2016· Πέτρου, 2013). Επιπλέον, στο σύγχρονο περιβάλλον της υπαίθρου, η συμβίωση διαφόρων κοινωνικών δρώντων με διαφορετικά συμφέροντα και στόχους, η εκατέρωθεν άγνοια των κωδίκων αξιών και των πρακτικών αναδεικνύουν τις μεταξύ τους αντιπαλότητες, που γεννούν συγκρούσεις μεταξύ του «παλιού» (εγγεγραμμένο τοπικά μέσω διαφόρων εκφράσεων της καθημερινότητας) και του νεοεισερχόμενου από τα έξω που, επίσης, διεκδικεί τον ζωτικό του χώρο στο τοπικό γίνεσθαι. Οι αντιπαλότητες, είτε εκφρασμένες είτε υποβόσκουσες, σκιαγραφούν τις διαφορετικές προσλήψεις για την αγροτικότητα της υπαίθρου (Anthoroulou et al, 2017· Ανθοπούλου και Πέτρου, 2015). Αλλά και στο μικροεπίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων, η επιστροφή δεν είναι πάντα ειδυλλιακή καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις, η υποχρεωτική συνύπαρξη/συμβίωση στην ίδια στέγη με συγγενείς (γονείς, πεθερικά) υπό την πίεση μεγάλων αναγκών (δάνεια, ενοίκια, πάγια άλλα έξοδα) δεν επιτυγχάνεται χωρίς προσωπικές εντάσεις, αντιθέσεις και σκεπτικισμό. Πολύ περισσότερο δε όταν παλιννοστούντες φέρουν το στίγμα –για την τοπική κοινωνία– του «αποτυχημένου της πόλης».

Ως εκ τούτου, οι όποιες πληθυσμιακές κινήσεις αποαστικοποίησης που συνδέονται με την κρίση και που αποτελούν αντικείμενο της δημόσιας ρητορικής (πολιτικών και ΜΜΕ), θα πρέπει να προβληματίζουν ως προς τον καθολικό και συνάμα «ειδυλλιακό» τους χαρακτήρα, στον βαθμό που η εγγενής ετερογένεια και πολλαπλότητα των αγροτικών περιοχών (ορεινές, μειονεκτικές, πεδινές, τουριστικές,

νησιωτικές παραμεθόριες περιοχές), των κοινωνικών ομάδων και των συστημάτων παραγωγής δεν επιτρέπουν μια γενίκευση περί φαινομένων –«επιτυχημένης» και χωρίς οδύνες– επιστροφής στην ύπαιθρο και τη γεωργία. Σε κάθε περίπτωση, ο επιστημονικός στοχασμός και η προβληματική περί επιστροφής αστικών πληθυσμών –εν μέσω μετασχηματισμών– στην ύπαιθρο (τριτογενοποίηση) οφείλουν να λάβουν υπόψη τους την περιοχή, το είδος, τον χαρακτήρα των όποιων μετακινήσεων και, κυρίως, την αμφισβήτηση της παραδοσιακής ταύτισης του αγροτικού κόσμου με γεωργικές δραστηριότητες και μόνο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσσα

Ανθοπούλου, Θ. και Πέτρου, Μ. (2015). Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο. Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα, *Αειχώρος*, 20, σελ. 96-121.

Lozano, C. (2013). Προς μια επανεξέταση του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης απέναντι στις νέες κοινωνικο-περιβαλλοντικές προκλήσεις. Στο Θ. Ανθοπούλου, (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ιδιότυποι εδαφικοί πόροι, εντοπισμένα αγροδιατροφικά συστήματα και βιώσιμη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών* (σελ. 54-71). Αθήνα: Παπαζήσης.

Δαμιανάκος, Σ. (2002). *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Εξάντας/ΕΚΚΕ.

Κριμπάς, Κ. και Λουλούδης, Λ. (2008). *Ελληνική γεωργία και αγροτική πολιτική*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

- Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ. (1999). *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε - Πλέθρον.
- Μουσιδής, Α. (2011). *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νήσος
- Παπαδόπουλος, Α. και Χατζημιχάλης, Κ. (2008). Ειδικό τεύχος: Η νέα γεωγραφία της ελληνικής υπαίθρου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 125 (Α').
- Πέτρου, Μ. και Κουτσού, Σ. (2014). Ανάμεσα στην πόλη και το χωράφι. Διερευνώντας το κοινωνικοεπαγγελματικό προφίλ των νέων αγροτών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143 (Β'), σελ. 3-32.
- Πέτρου, Μ. (2013). Μετανάστες από την πόλη στην ύπαιθρο: κοινωνικές αναπαραστάσεις και συγκρούσεις στο πλαίσιο της νέας αγροτικότητας. Στο, Θ. Ανθοπούλου, Χ. Μπάγκαβος, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Οικογένεια, μετανάστευση και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 311-341
- Πέτρου, Μ. (2016). Εξοχική κατοικία, κατανάλωση και τρόποι ζωής: Επενδύοντας στο αγροτικό ιδεώδες. Στο Δ. Εμμανουήλ (επιμ.), *Κοινωνικές τάξεις και κατανάλωση* (σελ. 252-276). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Woods, M. (2011). *Γεωγραφία της υπαίθρου*. Αθήνα: Κριτική.

Ξενόγλωσση

- Adger, N. (2000). Social and ecological resilience: are they related?. *Progress in Human Geography*, 24 (3), pp. 347-364.
- Anthopoulos, T., Kaberis, N. and Petrou, M. (2017). Aspects and experiences of crisis in rural Greece. Narratives of rural resilience, *Journal of Rural Studies*, 52, pp. 1-11.

- Berry, B. (ed.) (1976). *Urbanisation and counterurbanisation*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Galani-Moutafi, V. (2013). Rural space (re)produced. Practices, performances and visions: a case study from an Aegean island. *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 103-113.
- Gkartzios, M. (2013). Leaving Athens!: narratives of counterurbanisation in times of Crisis, *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 158-167.
- Heijman, W.J.M., Hagelaar J.L.F. and van der Hiede, M. (2007). Rural resilience as a new development concept. In M.M Sevarlic and D. Tomoc (eds), *Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe*. Serbia: Novisad.
- Kazakopoulos, L. and Gidarakou, I. (2003). Young women farm heads in Greek agriculture: entering farming through policy incentives, *Journal of Rural Studies*, 19 (4), pp. 397-410.
- Magis, K. (2010). Community Resilience: An Indicator of Social Sustainability, *Soc. Nat. Resources*, 23(5), pp. 401-416.
- Remoundou, K., Gkartzios, M. and Garrod, G. (2016). Conceptualizing Mobility in Times of Crisis: Towards Crisis-Led Counterurbanization?. *Regional Studies*, 50 (10), pp. 1663-1674.
- Scott, M. (2013). Resilience: a conceptual lens for rural studies?. *Geography Compass*, 7/9, pp. 597-610.